

بِسْمِ اللّٰهِ الرَّحْمٰنِ الرَّحِیْمِ

وزارت علوم، تحقیقات و فن آوری
پژوهشگاه علوم انسانی و مطالعات فرهنگی
پژوهشکده غرب شناسی و علم پژوهی
گروه تاریخ علم

رساله دوره دکتری رشته تاریخ علم دوره اسلامی
بررسی آثار کیمیایی محمدبن زکریا رازی؛ اندیشه‌ها و ویژگی‌ها

استادان راهنما
دکتر حسین معصومی همدانی
دکتر رضا کوهکن
استاد مشاور
دکتر یونس کرامتی

پژوهشگر: محمد جوهرچی
آبان ۱۳۹۶

چکیده. محمد بن زکریا رازی به‌مثابه طبیعی‌دان و سرسلسلهٔ مکتبی در کیمیای دوران اسلامی معروف است و دیدگاه نظری و عملی او در این خصوص، اهمیت دارد. هدف این رساله، بازنمایی کیمیای رازی با شناختن بسترهای اندیشه‌ای، تلقی نظری و عملی محمد زکریا از کیمیا، بررسی باورمندی وی به واقعیت آن، ویژگی‌های این مکتب کیمیا و سنجش رویکرد ابزاری و کارکردی این دانشور سدهٔ چهارم هجری در سنت توأمان متنی و مفهومی تاریخ‌نگاری علم، مستند به کلیهٔ آثار کیمیایی در دسترس از او (۱۴ عنوان در ۲۹ تحریر و با کتابشناسی تفصیلی نسخ) و متمرکز بر تصحیح و ترجمه و شرح یکی از مهم‌ترین آنها؛ یعنی «سرالاسرار» است.

پژوهش، به لحاظ هدف، از گونهٔ بنیادی و به لحاظ نوع داده‌ها و ماهیت و روش، مبتنی بر داده‌های کیفی در دسترس برای شناخت توصیفی و تحلیلی واقعیت‌های گذشته، با ماهیت تاریخی و به روش نقد تاریخی و تبیین توصیفی است که در گردآوری داده‌ها و اطلاعات از فنون و شیوه‌های «کتابخانه‌ای» بهره گرفته بر استفاده از مدارک معتبر موجود در منابع متقدم و متأخر، متن پژوهی و دسته‌بندی و تدوین، تمرکز دارد. یافته‌ها تصویری مستند و تا حدی متفاوت، به روایتی دست اول ارائه می‌کند و به‌موجب جایگاه رازی و ارزشمندی مفهومی موضوع، همچنین گستره و دقت استنادی، می‌تواند از اصالت و اعتبار ویژه برخوردار باشد.

کلیدواژه‌ها: محمد بن زکریا رازی، کیمیا، اندیشه، ویژگی‌ها، سرالاسرار، آثار کیمیایی.

فهرست

دیباچه هفت - یازده

بخش یک: کلیات پژوهش ۱

۱. مسئله‌شناسی و مفروضات ۱

۲. روش‌شناسی ۶

۳. پیشینه‌کاوی (مروری بر ادبیات و متون) ۷

بخش دو: رازی و کیمیای او؛ در آینه نظر و گنجینه اثر ۹

فصل ۱. نظری بر سوانح حیات و منابع نظری محمد بن زکریا ۱۰

۱. زندگی‌نامه شخصی و کیمیایی ۱۰

۲. منابع و سرچشمه‌های کیمیای رازی ۱۱

مکاتب غربی ۱۱

اندیشه پارسی ۱۲

آبشخورهایی از هند و چین ۱۲

کیمیای جابری ۱۲

۳. فلسفه طبیعی نزد رازی (مبانی و روش‌شناسی علمی) ۱۳

کیهان‌شناسی و نظریه‌های طبیعی ۱۳-۱۵

فصل ۲. درآمدی بر کتاب‌شناسی آثار کیمیایی محمد بن زکریا ۱۷

فهرست‌ها و گزارش‌های توصیفی از آثار کیمیایی ۱۷

کتاب‌های دوازده‌گانه (اثنی عشر) ۲۰

الاسرار ۲۵

سرّ الاسرار ۲۵

آثار دیگر: خواص و طبیعیات و رسائل ۲۶-۲۷

فصل ۳. متن پژوهی (بررسی آثار کیمیایی، مبتنی بر رازگشایی از سرّ الاسرار) ۲۸

۱. مقدمه و روش تصحیح ۲۸

۲. تصحیح ۴۰

۳. ترجمه فارسی ۸۶

۴. شرح ۱۱۶

بخش سه: دستاورد ۲۱۰

۱. نتایج پژوهش؛ مروری بر میراث کیمیایی ۲۱۰

۲. چشم انداز ۲۲۶

پیوست ۲۳۰

کتابشناسی آثار کیمیایی رازی / ۲۳۱

کتابنامه: منابع و مراجع ۲۶۹

کتابنامه فارسی ۲۶۹؛ عربی ۲۷۲؛ آثار به زبانهای اروپایی ۲۷۷ / ۲۶۹-۲۷۹

دیباچه

محمد بن زکریا رازی را یکی از دو کیمیادان متنفذ جهان اسلام (همتا یا قرین با جابر بن حیان)، «پدر و بنیانگذار شیمی علمی» و نیای پزشک-شیمیادانان خوانده‌اند و یکی از مهم‌ترین جنبه‌های حیات شخصی و علمی او و از موجبات اصلی شهرت و سرآمدی‌اش را «کیمیا»، یا در تعبیری دیگر به سبب رویکرد ویژه و متفاوت، مهارت و دانش شیمیایی دانسته‌اند. مکانت رازی در دانش و صنعت و حکمت و حتی باورهای کلامی، پرداختن به او در مطالعات و پژوهش‌های تاریخ علم را موجه می‌نماید؛ و پیچیدگی‌ها و ابهام‌ها در شخصیت و منظومه حکمی و علمی پور زکریا، گستره‌ای فراخ برای پویش توسن تحقیق و میدانی برخوردار از چندین انتظام یا دیسپلین تعلیم را فرا روی می‌نهد. حتی با تمرکز بر يك انتظام و تحدید میدان و تنگ کردن وسعت پرسمان، ابهام در موضوع کیمیا، قلت گزارش‌های مبتنی بر منابع اصیل، محدودیت دیدگاه و فقدان ناگزیر جامعیت در رویکردهای دانشوران و پژوهشگران متقدم، همچنین نامطمئن بودن داوری‌های مخالفان منتقد و موافقان مؤید، ورود به این دریای بی‌پایاب را دشوار می‌سازد؛ خاصه آنکه موج‌های خون‌فشان نیز از این سو و آن سوی منظومه علم و فنّ و آیین، ناخدای ذوفنون را پرهیز می‌دهد، چه رسد به زورق‌نشین نازموده!

در چنین شرایط، اینجانب به‌رغم بلندای غایت و قلت مکنّت، با پشتوانه دانشجویی شیمی در دوره کارشناسی و طلب معرفت «تاریخ علم اسلامی» در مقاطع تکمیلی ارشد و دکتری، همچنین به سابقه مشق پژوهش در موضوع «علم میزان نزد کیمیای جابر بن حیان»، با ارشاد استادان و ارجاء مقصود به عنایت رحمان، پیشنهادی فراهم آورد و به تصویب بزرگان رساند که شرح مبانی و الزام و مسائل و فروض و روش آن در بخش نخست معروض است.

پس از تأیید و تصویب «پیشنهاد»، بر اساس برنامه و زمان‌بندی کارهای ذیل پی‌گیری شد و به انجام

کنونی رسید:

۱. شناسایی، تهیه و مطالعه منابع چاپ شده (کتاب و مقاله به زبان‌های انگلیسی، عربی، فرانسوی و آلمانی) در حیطه موضوع و یادداشت‌برداری و نگارش اولیه فصول اول و دوم از دومین بخش رساله. به این ترتیب متنی در حدود ۵۰ صفحه فراهم آمد و از آن، مقاله‌ای دایرةالمعارفی نیز برای درج در جلد ۱۹ دانشنامه جهان اسلام مهیا شد که در فروردین ۱۳۹۴ به چاپ رسید.

۲. مطالعه و تحقیق پیرامون وجوه فلسفی و حکمی رازی (خصوصاً در مقوله لذت و الم با رویکردی به فلسفه هنر و اخلاق)، همچنین مباحث طبیعت‌شناختی، مابعدالطبیعی و طبی (با بررسی و مطالعه سایر آثار وی) برای دست‌یافتن به تصویری مناسب‌تر از منظومه معرفتی محمد بن زکریا و تلاش برای درک جایگاه کیمیا در این منظومه و تعاملات احتمالی آن با سایر دانش‌ها. سه مقاله در این باره، فراهم آمد و از محضر استادان راهنما و مشاور استمداد شد؛ که انتشار آنها منوط به تحقیق بیشتر، تکمیل مباحث و تدقیق نتایج است.

۳. تهیه و خوانش نسخه‌های خطی، تدارک کتابشناسی توصیفی آثار کیمیایی رازی و گزینش دست‌نوشته برگزیده برای تحریر و گزارش. این مرحله چنان که ابتدائاً آسان می‌نمود طی نشد و مشکل‌ها افتاد و دشواری‌ها رخ نمود. تهیه برخی از نسخه‌ها تاکنون نیز میسر نشده است اما هم‌زمان با تدارک نسخ، توصیفی از یافته‌ها در بخش کتابشناسی رساله فراهم آمد و به مرور تا پایان کار، جامعه مقبولی از کمال پوشید. در این منوال، کتب و رسائل موجود در کتابخانه‌های ملی، مجلس شورای اسلامی، ملک، مسجد جامع گوه‌رشاد، دانشگاه، مرکز دایرةالمعارف بزرگ اسلامی، مرحوم اصغر مهدوی، مسجد سپهسالار تهران؛ نیز کتابخانه‌های شهرستان از قبیل قم (آیت‌الله مرعشی و ...) و مشهد (آستان قدس رضوی) و ...؛ همچنین کتابخانه‌های خارج از ایران، یعنی هند، ازبکستان (آکادمی علوم تاشکند)، ترکیه (نوز عثمانیه و حاجی محمود)، اروپا (پاریس، گوتینگن، لایپزیگ، مادرید، اوپسالا، لندن) گرد آمد و به تکمیل دست‌نوشته‌ها و تحریر ۲۹ کتاب و رساله از آنها برای استفاده در شرح انجامید.

همچنین، بازبینی نسخه‌های اساس و بدل، بازخوانی نسخه‌های چاپ‌شده و فیش‌برداری از دو اثر تصحیح و چاپ‌شده از کیمیای رازی (المدخل التعليمی — با تحریر مجدد نسخه نواب رامپور — و الاسرار) و البته نمونه‌های مندرج و منظوی در آنها از سایر آثار (الاثبات نسخه اسکوریا و الحجر مرحوم مشکوة و ...) دست‌مایه‌هایی دیگر تدارک کرد و به موازات، تحریری هم بر اساس چهار نسخه کامل و معتبر از سرّ الاسرار رازی فراهم شد و چاپ کریموف از این کتاب (به زبان روسی) نیز بررسی گردید. این همه برای تصحیح متن سرّ الاسرار و کتابشناسی سایر آثار (در کنار نتایج حاصل از جستجو در فهرست‌های گوناگون) مواد و منابعی نسبتاً در خور فراهم کرد که محصول آن را در فصل مجمل کتابشناسی و پیوست تفصیلی مرتبط، عرضه و به داوری می‌نهد.

اینک و در رساله‌ای که پیش روی گرامی است، ثمر این کشت و کوشش چند ساله برای دستیابی به روایتی مستند بر پایه آثار کیمیایی محمد بن زکریا از اندیشه‌ها، مفاهیم و ویژگی‌های کیمیای او، در سه بخش و یک پیوست ارائه می‌گردد:

یک) کلیاتی در بیان مسئله و روش‌شناسی و پیشینه‌کاوی.

دو) زندگی و آثار کیمیایی محمد بن زکریا رازی، شامل سه فصل: (۱) سوانح حیات و ممیزات کیمیای رازی: در این فصل، ابتدائاً مختصری از زندگی‌نامه رازی آمده است. دو زیرفصل «منابع و سرچشمه‌های کیمیای رازی» و «فلسفه طبیعی نزد رازی (مبانی و روش‌شناسی علمی)» برگرفته از پژوهش جداگانه‌ای است که در کنار این رساله شکل گرفت و از ثمرات جانبی آن به شمار می‌رود و تفصیل دانشنامه‌ای آن در دانشنامه جهان اسلام تقدیم شده و مجملش اینجا مُقام‌گزیده است؛ (۲) کتابشناسی: در این فصل، همه آنچه از فهرست‌های گوناگون و یادداشت‌های کتابشناختی حاصل می‌شد، فراهم آمد اما به گزارشی مختصر در متن بسنده شده و تفصیل، در پیوست جای گرفته است؛ (۳) متن پژوهی: در فصل اخیر، بر اثری مهم اما تصحیح‌نشده، با بیشترین ارتباط با دو اثر چاپ‌شده پیشین (المدخل التعليمی و الاسرار)، همچنین نمادین برای رازگشایی از ابهام‌های کیمیا در هر دو صورت عام مفهومی و خاصّ مصداقی (رویکرد محمد زکریا) تمرکز شده و

تصحیح متن و ترجمه فارسی «سرّ الاسرار» و شرح آن با اتکا بر آثار هم‌موضوع رازی و به شیوه تفسیری و توضیحی خودبسنده («رازی به رازی») پدیدار و معروض گشته است.

سه) دستاوردها، نوآوری‌ها و میراث‌های کیمیایی: این بخش، مجملی کاملاً مبتنی بر گزارش دیگر پژوهشگران (منعکس شده در مقاله دایرةالمعارفی) را منعکس می‌کند و در عین حال، دستاورد پژوهشی رساله را با یافته‌های متقدمان مفضال می‌آمیزد تا روایت‌کننده و تحلیل‌گر کیمیای محمدبن زکریای رازی باشد و گامی محقق از اهداف پیشنهاد نخستین را ظاهر سازد و در انجام، متواضعانه محدودیت‌ها را به اذعان آورد و مسیری برای پویا و پژوهش در فراروی تاریخ علم و کیمیا پیش نهد.

(* پیوست: در پایان رساله، گزارشی کتابشناختی و تصویری از برخی نُسخ خطی تحریر و تصحیح شده از آثار کیمیایی رازی تقدیم شده است. درباره نسخه‌ها گفتنی است:

(۱) یکی از بخت‌یاری‌های اینجانب، دستیابی به نسخه‌ای برگزیده از ۱۲ کتاب کیمیایی رازی است که در کتابخانه موزه بریتانیا موجود بود و در هیچ‌یک از گزارش‌ها نیز به آن اشاره‌ای نرفته بود. هرچند این نسخه خلاصه‌شده فقط شامل پنج کتاب مجمل از ۱۲ کتاب است اما راهی بسیار قابل اتکا به کیمیای محمدبن زکریا می‌گشاید. در اثنای تکمیل این پژوهش، نسخه مذکور نیز چاپ و منتشر شد اما همچنان سقطات و ناستواری‌هایی در آن دیده می‌شود (رازی، ۱۳۹۴ش)؛ (۲) الاسرار و المدخل التعليمی، قبلاً چاپ و تصحیح شده بود اما بهتر می‌نمود متن تحریر (تایپ) شده آنها نیز در اختیار باشد و خصوصاً «باب نوادر» را بر اساس نسخه خوش‌خوان و خوب تاشکند تحریر گردد؛ (۳) رساله یا کتابی نسبتاً مفصل (۴۳ برگ) منسوب به رازی در کتابخانه ملی پاریس هست که در اختیار قرار گرفته و آن نیز تحریر شد تا شاید گرهی از فروبستگی‌های کیمیای رازی بگشاید؛ (۴) یکی از مهم‌ترین آثار کیمیایی رازی، الشواهد است که تا واپسین روزهای این تحقیق، دستیابی به نسخه‌ای کامل و قابل اعتماد از آن میسر نشده بود اما یافتن و تحریر نسخه آستان قدس رضوی و مقایسه آن با ترجمه موجود در دانشگاه تهران و بخش‌های اندک در اختیار از نسخه کتابخانه نواب رامپور، نوری به تاریکی‌ها و ابهام‌ها تاباند و شکر از بخت و روزگار و دادار را وجوبی مضاعف بخشید؛ (۵) پاره‌ای از رسائل منسوب به رازی در کتابخانه‌های گوناگون ایران و ترکیه و ... هست که آنها نیز

تحریر شد و نمونه‌ای به پیوست، تقدیم. همه این موارد تحریر شده، برای انتشار نهایی، نیازمند ویرایش و بازخوانی است اما به گمان این طالب، توانسته است در کنار «سرّ الاسرار» و فصل‌های مقدماتی (بخش دو) مبنایی اصیل برای نتایج این رساله باشد.

بخشی از انجام سخن در مقال مضیق مقدمه، به مجال وسیع مؤخره حوالت شده و همانجا ادا گشته است؛ فرجام کار پژوهش نیز فراتر از مرتکب آن است و امید می‌رود این تصنیف و تألیف، مایه مناسب استهداف^۱ برای ارتقای تأملات علمی و تحقیقی مرتبط از جانب بزرگان پیشگام و پسینیان دانشور گردد؛ لیکن در مقام دانشجویی، اینجانب از ذکر خوشایند حدیث نعمت و نام ارجمند اولیاء آن - برآمده از ضمیر و باطن؛ فارغ از صراحت ظاهر، به پروای همه شوائب - ناگزیر است و به تکلیف دلپذیر، آنان را يك به يك و به تکرار فرا یاد می‌آورد و مشام ناطقه از شمیم ایشان آکنده می‌بیند و صحن جان از نوایشان طربناک می‌یابد. بر آن لشگر خوبان و جلوات رحمان درود می‌فرستد و سپاس‌ها می‌گزارد:

از استادان راهنما و مشاور و داور (فراتر از نام‌ها و عناوین دانشگاهی)، عزیزان صاحب‌مقام و والا مُقام (پژوهشگاه علوم انسانی و مطالعات فرهنگی، بنیاد دایرةالمعارف اسلامی، مؤسسه کتاب مرجع، نهاد کتابخانه‌های عمومی کشور، پژوهشکده تاریخ علم دانشگاه تهران)، دوستان جانی و نیکنام، همگنان و همدرسان، و موالیان و همراهان به‌ویژه از مهر بی‌دریغ پدر - که فیضانش مستدام باد - و روان الهام‌گر مادر - که در بخشایش رحمان و سایه‌سار رضوان و مجاورت نیکان بیاساید و از این طفیل همیشگی خویش خرسند گردد - یاری بی‌من همسر، حنین و حنان نورچشمان دل‌بند ... و کرامت و تشویق بسیاری از گرامیان که نقش‌شان در چنین امر پنهان و بلکه مبهم می‌نماید اما بر این بنده عیان و مسجّل است، به تأکید و تداوم قدرشناسی می‌کند و منت‌دارشان خواهد بود؛ به شرط دوام توفیق و لیاقت. امید که شایستگی این امتنان قلبی بیاید و روزافزون شود و پاداش آن همه لطف را خداوند به‌تمامت بر عهده کرامت گیرد و به عدل و فضل جبران فرماید و مضاعف سازد.

^۱ به مقتضای «مَنْ أَلَفَّ / صَنَّفَ فَقَدْ اسْتَهْدَفَ» و شاید نه به مصداق «مَنْ صَنَعَ كِتَابًا فَقَدْ اسْتَشْرَفَ لِلْمَدْحِ وَالذَّمِّ، فَإِنْ أَحْسَنَ فَقَدْ اسْتَهْدَفَ لِلْحَسَدِ وَالْغَيْبَةِ، وَإِنْ سَاءَ فَقَدْ تَعَرَّضَ لِلشُّمِّ، وَاسْتَشْفَذَ بِكُلِّ لِسَانٍ».

بخش یک کلیات پژوهش

۱ مسئله‌شناسی و مفروضات

چنان که در دیباچه نیز گفته آمد، محمدبن زکریا رازی یکی از دو سرسلسله، صاحب مکتب کیمیایی و یا شیمیدان متنفذ جهان اسلام است. در بدایت این پژوهش، همین ویژگی و سرآمدی نیز پوشیده در ابهام‌هایی می‌نمود:

- خود موضوع کیمیا، بسیار مبهم بود و گزارش اصیل، جامع و اطمینان‌بخشی از مفهوم دقیق آن و مباحث مرتبط با این دانش یا شبه‌دانش، بر بنیاد آثار مرجع کیمیایی در حوزه تمدن اسلامی – به‌طور عام و به‌ویژه به زبان فارسی و به روایت محققان ایرانی – در دست نبود. معدود آثار موجود، یا برگردان و برگرفته از منابع غیر ایرانی (غربی، عربی و ...)، یا غیراصیل (بدون استناد به متون و سرچشمه‌ها) ارزیابی می‌شد، و یا فقط یک دیدگاه محدود (علم‌گرا یا باطن‌گرا و معنوی) را با تکیه بر یک اثر بازتاب می‌داد.
- جایگاه و مقام کیمیا در اندیشه و سلوک علمی رازی نیز ابهام داشت: آثار کیمیایی محمد بن زکریا حداکثر یک‌چهارم نوشته‌هایش را شامل می‌شود، که البته بسیاری از آنها اینک در دسترس نبود؛ برخی گزارش‌های تاریخی، اشتغال وی به کیمیا را امری جانبی و فرع بر اشتغالات طبی و حکمی او می‌دانست؛ از سوی دیگر، به‌رغم باورمندی رازی به صناعت و اثبات آن با دلایل منطقی و تجربی در چند اثر خود، دست‌کم بر اساس عنوان یکی از کتاب‌ها (أَنَّ الصَّنَاعَةَ أَقْرَبُ لَوْجُودِ إِلَى إِمْتِنَاعِ) احتمال می‌رفت که این اعتقاد، چندان هم یقینی و جازم

نباشد. به‌علاوه، از تأثیر متقابل جهان‌شناسی و فلسفه و کلام و پزشکی رازی بر
کیمیای او نیز نمی‌توان غفلت کرد.

● پیشینهٔ نتیجه‌گیری‌ها دربارهٔ کیمیای محمد بن زکریا، فقط بر اساس دو اثر او
(المدخل التعليمی و الاسرار یا سرّ الاسرار) شکل گرفته بود که به‌شدت ناکافی
است. از این دو اثر نیز یکی (المدخل التعليمی)، مبتنی بر تحریر تنها يك نسخه؛
و دیگری (الاسرار) برآمده از تصحیحی ارجمند با تفاسیر و برداشت‌هایی
متناسب با یافته‌های عینی و مایه‌های ذهنی ۸۰ سال قبل بود. بنا بر این، عجیب
نمی‌نمود اگر داوری‌ها دربارهٔ ابتکاری یا تقلیدی بودن عملکرد کیمیای رازی و
تأثیرگذاری‌اش، غیر قابل اتکا باشد؛ چراکه این داوری، از يك سو ریشه در
شناخت نابسندۀ کیمیای رازی با خوانش فقط دو اثر او داشت و از سوی دیگر،
از قَلت مطالعه و بررسی دقیق آثار پیشینیان و پسینیان، سخت رنجور و قابل
خدشه بود. پس قبل از طی این دو گام (شناخت بسندۀ کیمیای رازی، بررسی دقیق آثار
پیشینیان و پسینیان)، تنها می‌توان به گمانه‌زنی و طرح فرضیه‌هایی گنگ مشغول
بود. همچنین، به نظر می‌رسید در ارزیابی همین داوری‌ها، توجه به آرای
مخالفان منتقد و موافقان ستایشگر کیمیای رازی بدون تحلیل اسباب (درون‌متنی
و پیرامونی خارج از موضوع) پیدایش دیدگاه‌هایشان، راه را بر درك و تفسیر
خردمندانۀ سد کرده باشد.

بر این اساس، باید گفت شناخت کنونی از «کیمیا»، «کیمیای رازی» و البته ابعاد گوناگون علمی این دانشور مؤثر
بر دانش در هر دو حوزهٔ اسلامی و غربی، قابل قبول و اطمینان‌بخش نبود؛ و بدون بررسی و تحلیل اندک آثار به جا
مانده از وی یا — دست‌کم — منسوب به او نیز حاصل نمی‌شد. در این میان، باید به پرسش دربارهٔ رازی و چیستی
کیمیا و ارزیابی ابداعات محتمل او، با همهٔ ملاحظات پیش‌گفته و بر بنیاد آثار به‌جا مانده (چاپی یا خطی در
دسترس)، پاسخ داد.

اهمیت و ضرورت انجام این پژوهش (چرایی پژوهش دربارهٔ این موضوع)

از آنجا که تا کنون پژوهشی با رویکرد و حتی مسائل مشابه، صورت نگرفته بود، همچنین با توجه به اهمیت رازی
در دانش ایرانی و میراث علمی دورهٔ اسلامی — آنچنان که گاه از او با تعابیر هویت‌ساز، حتی مرتبط با مفاهیم فلسفهٔ علم

و دین، یاد می‌شود و دستاوردهای نامحققش در کتاب‌های درسی هم می‌آید - و فقدان بررسی‌های جامع‌نگر (علمی و فلسفی) مبتنی بر متون و اسناد، به‌ویژه توسط دانشوران ایرانی و مسلمان - به‌رغم کوشش‌ها و تک‌نگاشته‌های اندک‌شمار اما ارجمند فضلالی متقدم - به انجام رساندن این پژوهش می‌توانست با ملاحظه الزام‌های ذیل و در جهت تحقق آنها، با اهمیت ارزیابی گردد تا برای شناخت‌های تکمیلی، مطالعات پیشینی و پسینی، ارزیابی‌های انتقادی و تحلیل اسباب پیدایش نظریات؛ و در نهایت، تدارک برنامه‌های مقتضی به منظور طراحی آزمون‌های عملی، موادی در خور فراهم کند و - دست‌کم - به‌موجب دستاوردهای ذیل، برای گام‌های استوارتر تحقیقاتی، ضروری شمرده شود:

(۱) گردآوری فهرستی مشروح و توصیفی از آثار کیمیایی رازی (موجود در بخش نسخه‌های خطی کتابخانه‌ها)؛

(۲) تحریر و عرضه آثار موجود و در دسترس، از میان یافته‌های فهرست؛

(۳) ارائه گزارشی کلی و مستند به همه آثار در دسترس و تحریر شده کیمیای رازی، فارغ از گرفتار شدن به محدودیت‌های یک اثر منفرد؛

(۴) تأمل بر آبخوره‌های فکری و عملی کیمیا در تمدن اسلامی و منابع برگرفته از فرهنگ‌های دیگر، بر بنیاد آثار مُحَرَّر و در حیطه همین پژوهش؛

(۵) نمایاندن و تحلیل برخی از آنچه ابداعات روش‌شناختی و دستاوردهای ساختاری و کارکردی کیمیای رازی قلمداد شده، در بستری انتقادی با محوریت آثار خوانده شده؛

(۶) پیشنهاد زمینه‌های تصویری - و نه تصدیقی - با فراهم کردن طرح مقدماتی (اتود) و تصویری - هرچند ناقص - از دانش کیمیایی این شخصیت نامدار، در منظومه دانشی او و در تعامل با دانش‌های دیگرش (به‌ویژه پزشکی و فلسفه)؛

(۷) به ارمغان آوردن تصحیح و ترجمه و شرحی از یک نسخه کیمیایی چاپ و تصحیح نشده، به عنوان دست‌مایه و دستاورد متن پژوهی این پژوهش‌نامه.

به عبارت دیگر، این پژوهش از یک سو گامی است در شناختن یکی از ابعاد مبهم علم (کیمیا/ شیمی) در دوره اسلامی؛ و از سوی دیگر، نقطه‌ای واسط، برای پژوهش‌های نظری و کاربردی جدید و سپسین خواهد بود که پیشنهادهایی در جهت توسعه پژوهش و گسترش مرزهای دانایی و دانش در بخش پایانی تقدیم می‌کند.

بداعت و نوآوری پژوهش

رساله بر مبنا و در چارچوب الزامات و ضرورت‌های پیش‌گفته شکل گرفته است و آشکارا جنبه‌های جدید (۱). گزارش توصیفی و نسخه‌شناختی آثار کیمیایی موجود رازی، بر اساس متن آثار؛ ۲. ارائه تصویری مستند از کیمیا و مباحث آن؛ ۳. گزارش جامع و انتقادی تحلیل‌های موجود از کیمیای رازی؛ ۴. تلاش برای آزاد کردن این مبحث از انگاره‌ها و پیش‌فرض‌های نامستند؛ ۵. متن پژوهی با تصحیح و ترجمه فارسی و شرح کتاب الأسرار که از کهن‌ترین آثار دوره اسلامی در زمینه کیمیا به شمار می‌آید) را نیز فراروی می‌نهد و البته هم برخوردار از رویکرد و نگاه و تلاش نوین بوده، هم — به گمان و کوشش پژوهنده — حظ و بهره‌ای از خلاقیت دارد. با این حال، «نوآوری» در مفهوم به کارگیری ایده‌های نوین برآمده از خلاقیت به صورت يك محصول یا خدمت، فراتر از ساختار و روش و رویکرد و چارچوب‌های این پژوهش است اما در پیشنهاد‌های آن جایگاهی یافته است.

قلمرو پژوهش

به‌موجب ماهیت، قلمرو موضوعی این رساله به کیمیا در آثار اختصاصی محمدبن زکریا محدود شده؛ هرچند ناگزیر به برخی آثار او در موضوعات دیگر، نیز بعضی منابع متقدم و متأخر مؤثر بر کیمیای رازی یا تأثیرپذیرفته از آن پرداخته‌ایم.

به‌سبب قلت و چه‌بسا فقدان دست‌نوشته‌های کیمیایی رازی که هم‌زمان واجد اصالت و صحت و قدمت مورد قبول باشد؛ همچنین پراکندگی معدود آثار به جای مانده در کتابخانه‌های جهان و دسترسی دشوار به آنها؛ و سرانجام، تأثیر شگرف و غیرقابل اغماض تحقیقات پژوهشگران مدرن (دو سده اخیر) در ارزیابی‌های حاکم بر این حوزه موضوعی، سایر قلمروهای پژوهش حاضر، در قالب ذیل تعریف و تحدید شد.

قلمرو زمانی، در دو دوره:

(۱) اواخر سده نخست تا اوائل سده چهارم هجری (زمان درگذشت رازی). با تمرکز بر آثار رازی یا منتسب به او در حیطه موضوع و با توجه به آگاهی‌های موجود از منابع متقدم دانشوران غیراسلامی و کیمیایان مسلمان. این محدوده، عمدتاً به موجب آن است که آثار دوره‌های پیشین (از منابع کهن و باستانی چون هرمتیکا گرفته تا مکاتیب مصری و یونانی و بیزانسی و حتی شرقی؛ و البته نگاشته‌های متقدم اسلامی و مجموعه مناقشه‌برانگیز جابری) و پسین (میان سده ۴ تا اواخر سده ۱۲ق؛ در هر دو حوزه اسلامی و لاتینی) عموماً تحقیق نشده

است - که خود مطالعاتی درازدامن و پژوهش‌هایی مستقل را می‌طلبد - و تنها می‌توان بر اساس پژوهش‌های دیگران، گزارشی از تأثیر محتمل کیمیای رازی از پیشینیان و تأثیر ممکن یا فرضی آن بر پیشینیان ارائه داد؛

(۲) آثار محققان دو سده اخیر (۱۳ تا ۱۵ هجری/ ۱۹ تا ۲۱ میلادی) و پژوهش‌های معاصر در قالب کتاب و مقاله و پایان‌نامه که عموماً دسترسی به آنها از طریق امکانات امروزی شبکه وب و بانک‌های اطلاعاتی میسر شده است.

قلمرو مکانی و جغرافیایی پژوهش، در پیوند با نسخه‌ها و آثار چاپ شده و با توجه به محدودیت‌های دسترسی، کتابخانه‌های ایران؛ خصوصاً تهران و قم و مشهد در نظر گرفته شد اما چنان که در دیباچه نیز معروض است، عمدتاً به یاری دوستان خاصه پایمردی ستودنی و کرامت بی‌شمار و عنایت برادرانه جناب دکتر محمد کریمی زنجانی اصل، همراهی ارجمند و راهگشای جناب حجت‌الاسلام سید صادق حسینی اشکوری (آصف‌آگاه)، در یک مورد (نسخه سرّ الاسرار کتابخانه مرکز دایرةالمعارف بزرگ اسلامی)، به لطف جناب دکتر یونس کرامتی (مشاور گرامی این رساله) و با پی‌گیری مجدانه جناب دکتر حمید بهلول (همدرس فاضل اینجانب در دوره دکتری)، نسخه‌هایی سخت‌یاب از برخی کتابخانه‌های ایران و تعدادی از کتابخانه‌های هند و ازبکستان و ترکیه و آلمان و فرانسه و انگلستان و اسپانیا نیز به دست آمد و مجموعه نُسَخ را غنای در خور فضل آن عزیزان بخشید.

قلمرو زبانی بر پایه بضاعت پژوهشگر، آثار در دسترس به زبان‌های عربی، فارسی، فرانسوی، انگلیسی و اندکی هم آلمانی و لاتینی و یونانی (به قدر وسع) را در بر داشته است.

در چنین چارچوب و محدوده، این رساله با ابتنا بر آثار به‌جای‌مانده از رازی و و شواهد قابل استخراج از آنها، با مسائل و مفروضات ذیل مواجه بود:

پرسش‌ها

۱. آثار کیمیایی رازی (توصیف کتابشناختی) و محتوا و مصادیق مورد بررسی در آنها (گزارش تحلیلی)

چیست؟

۲. بر بنیاد آثار در دسترس و به‌ویژه سرّ الاسرار، مفهوم کلی کیمیا و مفاهیم تخصصی و دسته‌بندی مباحث

آن نزد محمد زکریا چگونه است؟

۳. در یک نگاه اجمالی و بر اساس متون، مطالعات و پژوهش‌هایی که در دست است، تا چه اندازه می‌توان

تأثیر اندیشه‌های فلسفی و کلامی محمدبن زکریا را در کیمیای او ردیابی نمود؟

و در نهایت،

۴. با تکیه بر مستندات تاریخی، آیا کیمیا اشتغال علمی و دغدغه‌ای اساسی برای رازی بوده است؛ و می‌توان او را کیمیاگری اصیل (متمایز از پیشینیان و صاحب نظریه و روش مختص به خود) قلمداد کرد و از سنت کیمیایی او سخن گفت؟

انگاره‌ها (فرضیه‌ها)

۱. محتوای موضوعی، گستره مباحث و مصادیق کیمیایی در آثار مرتبط رازی، نسبت به یافته‌ها و دستاوردهای پیشینیان قابل بسط است و فراتر از حیطه موجود، می‌تواند و باید تعریف و بازآرایی شود؛
۲. سرّ الاسرار و دیگر آثار کیمیایی قابل دستیابی می‌تواند تعریف یا دست‌کم برداشتی جدید از مفهوم عمومی صناعت و مفاهیم و مصطلحات خاص آن نزد رازی فراهم کند؛
۳. تعامل سایر ابعاد دانشی رازی با کیمیای او و میزان تأثیر آنها در سنت کیمیایی‌اش در حوزه اسلامی و لاتینی، نیازمند بازخوانی و تأملی متفاوت است؛
۴. اصالت و اهمیت رازی، به مثابه کیمیاگری صاحب‌سبک و سنت، قابل تردید و خدشه است.

۲ روش‌شناسی

پژوهش، به لحاظ هدف، از گونه تحقیقات بنیادی است؛ چرا که مرزهای آگاهی موجود درباره یکی از دانش‌های کهن را فراتر می‌برد و می‌کوشد اصول و قوانین آن را درک کرده، به زبان و درک امروز بازتبیین کند. در این هدف، البته نوآوری و کاربرد اجرایی خاصی حاصل نمی‌شود اما نتایج آن چه‌بسا بتواند در حوزه‌های شیمی، متالورژی و حتی پزشکی سنتی به تصمیم و کارکرد بینجامد.

این پژوهش به لحاظ نوع داده‌ها و ماهیت و روش، مبتنی بر داده‌های کیفی در دسترس برای شناخت توصیفی و تحلیلی واقعیت‌های گذشته، با ماهیت تاریخی و به روش نقد تاریخی و تبیین توصیفی است که گاه برای توسعه و تدقیق درک، به روش‌های تجربی و علی نیز نزدیک شده یا آنها را پیشنهاد کرده است. در مورد مباحث نظری و مفهومی (توصیفی و گزارشی و تحلیلی) مرتبط با قلمروی موضوعی و زمانی این پژوهش، روش تاریخی تنها روش موجود است و امکان پژوهش به روش‌های تجربی و علی و همبستگی منطقی وجود ندارد. اما در مورد مباحث عملی و کاربردی، برای تحقیق در مورد فرایندها و ترکیبات شیمیایی، به فرض ضرورت و سودمندی، نیاز به نظام‌ها و ابزارهایی متناسب و آزمایشگاه‌هایی مجهز و گروه‌هایی متشکل از چند پژوهشگر – و طبعاً پشتیبانی مالی – است؛ که اینک فراهم نبود.

فنون و ابزارهای گردآوری اطلاعات

این پژوهش از فنون و شیوه‌های «کتابخانه‌ای» در گردآوری داده‌ها و اطلاعات بهره گرفته و با استفاده از اسناد و مدارک معتبر موجود در منابع دست اول (عمدتاً نسخه‌های خطی به‌جا مانده از رازی) و منابع دست دوم و چندم (آثار متقدم‌کیمیایی و نگاشته‌ها و مقاله‌های نوین) بر سندخوانی و متن‌پژوهی و فیش‌برداری و دسته‌بندی و تدوین متمرکز و مبتنی است.

فنون و روش تجزیه و تحلیل

در این پژوهش، با توجه به ماهیت قیاسی و مرتبط آن با روش‌های کیفی، از شیوه‌ها و فنون تفسیری تجزیه و تحلیل داده‌ها و اطلاعات جمع‌آوری شده استفاده شد تا بر پایه تفسیر هرمنوتیکی متون، درک‌هایی متفاوت و متکثر از آنها شکل بگیرد. در مرحله مقدماتی مطالعاتی، گزارشی از پژوهش‌های پیشینی و مقالات مرتبط در قلمروهای پیش‌گفته فراهم گشت. آنگاه در نخستین مرحله پژوهش، آثار کیمیایی منسوب به رازی گردآوری و گزارش توصیفی-نسخه‌شناختی از آنها تهیه گردید. در مرحله بعد، این آثار مورد مطالعه و فیش‌برداری قرار گرفت و هم‌زمان، نسبت به تصحیح و تحریر این آثار و به‌ویژه سرّ الاسرار، که هم به لحاظ نسخه‌ها و هم به‌موجب محتوا از مطلوبیت بیشتری برخوردار است، اقدام شد. سپس، داده‌ها و اطلاعات و مفاهیم، با توجه به پرسش‌های بنیادین پژوهش و فرضیه‌ها، مورد بازخوانی و تحلیل قرار گرفت و در نهایت، شماری از مباحث که از دایره قلمروی یا امکانی این پژوهش بیرون مانده و یا به‌سبب آن رخ نموده و پاسخی در خور نیافته، به عنوان موضوعات شایسته پژوهش‌های پسین پیشنهاد شد.

۳ پیشینه‌کاوی (بررسی اجمالی پژوهش‌های مشابه پیشین)

آثار کهن و نوین متعددی یافت می‌شود که در آنها مطالب عام (زندگی‌نامه‌ای و کتابشناختی) و مباحث تخصصی درباره رازی و کیمیای او، وجود دارد. در این میان، آثار پژوهشی و مطالعاتی استیپلتون و همکارانش، روسکا، برتلو، هیم، استیل، پارتینگتن، کراوس، هولمیارد، نجم‌آبادی، محقق، شیبانی، طائی، دانش‌پژوه، اذکایی، تیلور و گودمن را می‌توان نام برد. مشخصات کتابشناختی بسیاری از عناوین این فهرست از آثار کهن و نوین، در کتابنامه این جستار آمده است و در متن، مورد استناد و گاهی نقد قرار گرفته است. آنچه در این آثار دیده می‌شود، آنکه:

یا از قبیل گزارش‌های عمومی است، یا متکی بر بررسی‌های – هرچند ارجمند – محدود به یک یا دو اثر رازی. همچنین، تحلیل‌های این آثار عمدتاً با پیش‌فرض‌های مبتنی بر ارزش‌های مدرن با دیدگاه زمان‌پریش^۱ و رویکرد علم‌گرایانه^۲ و پوزیتیویستی^۳ شکل گرفته، کمتر به دلالت‌های مستند به متن مکتوبات رازی و سنت کیمیایی عصر او، متکی است. تفصیل پیشینه‌کاوی به هر دو شکل توصیفی و تحلیلی، مجال مستقل در قالب مقاله‌ای مروری می‌طلبد و تناسبی با این مقال (رساله پژوهشی) و پرسش‌ها و انگاره‌های آن ندارد اما بی‌گمان، بخش اخیر مدعای مطرح شده در بیان مسئله (مسئله‌شناسی) و همین بند؛ یعنی ابتدای داوری‌ها و تحلیل‌های برخی از دانشوران سلف بر پیش‌فرض‌های فرامتنی و عصری و زمان‌پریش، بدون بررسی تحلیلی و مستند پیشینه، فاقد ارزش پژوهشی است.

ارتباط با وظائف، فعالیت‌ها و طرح‌های دستگاه‌های اجرایی

به‌رغم رویکرد بنیادی و روش تاریخی پژوهش، به نظر می‌رسد فرهنگستان علوم، موزه علم و فناوری، پژوهشکده تاریخ علم، وزارت آموزش و پرورش، پژوهشکده شیمی و مهندسی شیمی، مؤسسه پزشکی سنتی و مکمل و دانشگاه‌های علوم پزشکی علاقه‌مند به پزشکی سنتی و نهادهایی از این قبیل، بتوانند بهره‌وران و مخاطبان بالقوه و بالفعل این پژوهش و پیشنهادهای آن به شمار آیند. همچنین مؤسسات پژوهشی و نشر، به لحاظ ارتباط با متون میراثی علم، انتشار آن را مفید خواهند یافت. مؤسسات و مراکز پیشگفته، هر یک به‌گونه‌ای، می‌توانند از نتایج این پژوهش بهره‌مند گردند و امکان استمرار مباحث نظری آن و پی‌گیری کاربردی و آزمایشگاهی پژوهش، همچنین انتشارش را فراهم آورند. امید می‌رود نتایج اولیه با پی‌گیری دانشوران و التفات صاحب‌نظران، موجب ثمراتی چشمگیر برای شناخت این حوزه دانش، بازانندیشی در خصوص برخی مفاهیم، بازبینی مجدد و مستند و بومی مبحث تحدید^۴ علم و شبه‌علم و سرانجام بازشناسی یکی از مهم‌ترین مشاهیر و معاریف فرهنگ ایرانی و تمدن اسلامی گردد.

¹ anachronical

² scientism

³ positivism

⁴ demarcation

بخش دو
رازی و کیمیای او
در آینه نظر و گنجینه اثر

فصل ۱

نظری بر سوانح حیات، مبانی نظری و کیمیایی محمد بن زکریا

۱ زندگی‌نامه شخصی و کیمیایی

یکی از مهم‌ترین جنبه‌های حیات شخصی و علمی ابوبکر محمدبن زکریا رازی (متولد ۲۵۱ در ری - متوفای ۳۱۱، ۳۱۳ یا ۳۲۰؛ ابوریحان بیرونی، ۱۹۳۶: ص ۴؛ درباره تاریخ درگذشت او در ۳۱۱ یا ۳۱۳ در ری یا بغداد ← بیرونی، ۱۹۳۶: ص ۶؛ ذهبی، ۱۴۰۳: ج ۱۴، ص ۳۵۵؛ صفدی، ۱۳۹۴: ج ۳، ص ۷۶ و برای گزارش سال وفات در ۳۲۰ و بعد از آن ← ابن‌ابی‌اصیبعه، بی‌تا: ص ۴۲۰؛ قفطی، ۱۳۷۱ش: ص ۲۷۲؛ ابن‌عبری، ۱۹۸۳/۱۴۰۳: ص ۲۷۴؛ قس قفطی، همانجا که سال ۳۶۴ را نیز گزارش کرده است) و از موجبات اصلی شهرت و سرآمدی او «کیمیا»، یا به‌سبب رویکرد ویژه و متفاوت منسوب به رازی، مهارت و دانش و آثار شیمیایی وی است. درباره زندگی، استادان و شاگردان رازی، هنوز هم یکی از بهترین دستمایه‌های مطالعاتی و دستاوردهای پژوهشی موجود بر بنیاد منابع کهن، کتاب ارجمند جناب مهدی محقق است (← محقق، ۱۳۵۲ش). همچنین مقاله دانشنامه‌ای برآمده از رساله و اجزای دیگر آن که به کوشش مؤلفان دانشور در دانشنامه جهان اسلام (ذیل رازی، محمد بن زکریا) مندرج است در این مجال، سخنی بیشتر باقی نمی‌گذارد و این مقال نیز گنجایش تتبعی جداگانه و عرضه سخنی نو در این باره ندارد.

از تأثیر کیمیا و موضوع آن - دست‌کم موضوع یا هدف دستیابی به مهارت تبدیل سنگ‌ها و فلزات کم‌بها به جواهر و نقره و طلا - گزارش‌ها و نشانه‌هایی در زندگی رازی نقل شده است (از جمله: حرفه پدری و شغل آغازین او ← ابن‌ابی‌اصیبعه، همان: ص ۴۱۹؛ بیهقی، ۱۹۴۶/۱۳۶۵: ص ۲۱؛ حکایت‌هایی از زندگی اشرافی ← ابن‌ابی‌اصیبعه، همانجا؛ بیماری چشم به‌مثابه آفت تجربه‌های کیمیایی ← ابوریحان بیرونی، ص ۴؛ بیهقی، ۱۳۸۸ش: ص ۲۱؛ به تعبیر ابن‌خلکان، ۱۹۷۰م: ج ۵، ص ۱۶۰؛ به مکافات) و حتی مرگش هم به کیفر دعاوی اثبات‌نشده‌اش در کیمیا قلمداد می‌گردد (ابن‌ابی‌اصیبعه، همان). این روایت‌ها که حتی در زمان حیات رازی نیز موجبات نقد و طعن او را فراهم کرده، البته بی‌پاسخ نمانده (← ابوریحان بیرونی، ص ۳) و مردود

(بروکلمان، ۱۹۷۵م: ج ۴، ص ۲۶۸)، ناشی از حسد و کینه و افسانه (نجم‌آبادی، همان: ۱۸۴) انگاشته شده است؛ اما در عین حال، اهمیت کیمیا در زندگی محمدبن زکریا را بیشتر جلوه‌گر می‌کند. همچنین با مراجعه به آثار کیمیاوی رازی، به آگاهی‌هایی مفید و تکمیلی درباره زندگی و کیمیای او دست می‌یابیم؛ از جمله اینکه سفرهای متعددی داشته و دست‌کم به گواهی سرّ الأسرار - موضوع متن پژوهی این رساله - مدتی در بغداد اقامت گزیده است.

۲ منابع و سرچشمه‌های کیمیای رازی

از اینکه رازی کیمیا را چگونه و نزد چه استاد یا استادانی آموخته اطلاعی نداریم. بعضی از منابع، این آموزش را پس از طی مقدمات ادبی و تعلیم موسیقی و ریاضیات و طبیعیات و فلسفه دانسته (برای برخی از این آموزه‌ها ← ابن‌جلجل، ۱۹۵۵: ص ۷۷؛ ابن‌ابی‌اصیبعه، ص ۴۲۰؛ ابوالفداء، ج ۵، ص ۱۰۵؛ و برای آشنایی با برخی استادان رازی در علوم عقلی و ... ← ابن‌ندیم، ص ۳۰۷ با ذکر ابن‌بلخی؛ بیرونی، ۱۳۷۷: ص ۵، با یادکرد از ایرانشهری؛ و ابن‌ابی‌اصیبعه، ص ۴۱۴ و صفدی، ج ۳، ص ۷۶ و نیز ← محقق، ص ۱۲-۱۳ که شاگردی رازی نزد علی‌بن‌ربن طبری را طرح و تردیدهای موجود درباره این موضوع را بررسی کرده است)، اشتغال او به کیمیا را مربوط به بدایت امر (ابن‌ابی‌اصیبعه، ص ۴۱۹) و پیش از سی تا چهل سالگی رازی و روی آوردنش به طب (← ابوریحان بیرونی، ۱۹۳۶: ص ۴) یا هم‌زمان با آن تلقی کرده‌اند. باز هم به گواهی الاسرار و سرّ الاسرار و نیز مطاوی سایر آثار، تداوم دلبستگی و اشتغال رازی به کیمیا تا پایان عمر، قطعی می‌نماید. این گواهی، موضوع بحثی در بخش آخر رساله است.

با این همه، هرچند از استاد بی‌واسطه رازی در کیمیا سخنی به میان نیامده، بیشتر به نظر می‌رسد این مهارت و دانش را نزد پدر یا خود براساس متون و منابع موجود آموخته باشد (نجم‌آبادی، ۱۳۷۱: ص ۹، ۱۷۸، ۱۷۹)، سرچشمه‌های کیمیای او از آثارش هویدا یا - دست‌کم - قابل پی‌جویی و گمانه‌زنی است:

مکاتب غربی. میراث کیمیا و اندیشه‌های اسکندرانی، مصری و یونانی در آثار کیمیایی رازی به چشم می‌خورد. در کتاب الشواهد از ۲۴ دانشمند غیرمسلمان متعلق به حوزه تمدنی بین‌النهرین، ایران، یونان و روم؛ از قبیل هرمس، آغادیمون، اسطانس، انطوس، ماریه، افلاطون، ارسطو، بلینوس، زوسیموس و ... نام می‌برد (رازی، همانجا؛ استیلتون و دیگران، ص ۳۳۵). علاوه بر این، بخش قابل توجهی از منابع کیمیایی رازی را می‌توان در سرچشمه‌های کلدانی و صابئی سراغ گرفت. استیلتون و ازو و شمس‌العلماء (ص ۳۴۰-۳۴۲)، این تأثیر منابع سُرّیانی و بابلی بازمانده در حرّان را با استناد به مطالعه‌ای درباره خارصینی؛ وابستگی استاد رازی در طب (علی‌بن

ربن طبری)، و مدارس طبرستان و گندی شاپور و جبال به مکتب حرّان؛ و گزارش مسعودی (۱۹۷۰: ج ۲، ص ۳۹۵-۳۹۴) درباره کتاب رازی درباره مذهب حرّانین، نشان داده‌اند. همچنین، آخرین دانشمندی که رازی در همان کتاب الشواهد از او نام می‌برد، يك حرّانی (سالم حرّانی) است (رازی، ۱۳۴۶ش: همانجا؛ سزگین، ۱۳۸۰ش: ص ۳۳۴).
اندیشه پارسى. بسامد چشمگیر نام‌های فارسی، مشابهت قابل توجه میان تفکر مانوی و جهان‌شناسی رازی، در کنار تعلق او به حوزه تمدنی و فرهنگی ایران و احتمال غیرقابل اغماض تأثیرپذیری اش از باقیمانده علوم پهلوی ساسانی، مهارت صنعتگران و فلزکاران مغانی و آموزه‌های مدارس بلخ و مرو و سمرقند (روسکا،^۱ ۱۹۲۸: ۱۳۲۳؛ رازی، همان: ص ۱۲۱، ۱۲۲، ۱۲۳؛ اذکابی، ۱۳۸۲ش: ۱۴۷، ۱۵۴؛ د. اسلام) سرچشمه‌های پارسی‌کیمیای رازی را پیش روی می‌نهد و یادکرد اسطانس و توجه خاص رازی به آراء او در کنار دیگر کیمیایان خاوری و باختری، شاهدی استوار بر این مدعا است.

آبشخورهایی از هند و چین. با توجه به آشنایی رازی با دانشوران هندی از قبیل صنجهل (ابن‌ابی‌اصیبه، ص ۴۳۷)، سوسروتا^۱ و کاراکه^۲ و احتمالاً عناصری مفهومی و کارکردی از میراث کیمیای هند (استیلتون و دیگران، ص ۳۴۴)، نمی‌توان کیمیای هند را به عنوان يك منبع نادیده گرفت. این مطلب، با قوت بیشتر لااقل با توجه به فضل تقدم چینیان در کشف و کاربرد «نمک آمونیاک» و شواهد قابل توجه از تأثیر کیمیای چین در یونان (استیلتون و دیگران، ۱۹۲۷: ص ۳۴۳؛ د. اسلام) درباره منابع چینی کیمیا هم صدق می‌کند.

کیمیای جابری. با این همه، به‌رغم برخی تفاوت‌های بنیادی و اختلاف‌ها و حتی شبهه‌های قابل توجه، به گمان برخی، اصلی‌ترین منبع کیمیای رازی را باید جابر بن حیان و آثار و میراث کیمیایی او دانست (الحسن، ۲۰۰۹: ص ۸۹). آثار دیگر دانشوران در سرزمین‌های اسلامی از قبیل مریائس و خالد بن یزید که رازی از آنان در فهرست خود نیز نام برده است (رازی، ۱۳۴۶ش: ص ۱۱۹) رازآمیزتر و بسیار متفاوت از آن است که بتواند سرچشمه یا مأخذی برای کیمیای رازی شمرده شود (استیلتون و دیگران، ص ۳۳۶). از این گذشته، رازی خود جابر را به عنوان استادش (استیلتون و دیگران، ص ۳۳۵ به نقل از مقدمه کتاب الاسرار رازی، نسخه اسکوریال و لکهنو ← رازی، ۱۳۴۹ش: پانوش ص ۲۲-۲۳) خوانده و هرچند شاگرد بلافصل او نبوده، دست‌کم جابر بن حیان را پیشکسوت در این علم می‌دانسته است

1. Susruta

2. Caraka